20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7
تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۱۸
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۰۵/۲۲
صفحه ۹۷-۷۳
نوع مقاله: پژوهشی

بازشناسی تاریخی وجوه ملّی‌گرایی در قالی‌های تصویری عصر پهلوی*

سیدمحمدرضا طبسی
دانشجوی دکتری، رشته‌ی پژوهش هنر، دانشکدهٔ پژوهش‌های عالی هنر و کارآفرینی دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران
ایمان زکریایی کرمانی (نویسنده‌ی مسئول)
استادیار، دانشکده‌ی صنایع دستی دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران
ir.ac.aui@zakariaee.i

گلجام
دوفصلنامه علمی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۴۰
پاییز و زمستان ۱۴۰۰

چکیده

قالی‌های تصویری که در عصر قاجار قابلیت‌های خود را برای انعکاس سویه‌های مختلف تجدد، ازجمله مفهوم ملّی‌گرایی نشان داده است، در عصر پهلوی هم منعکس‌کننده‌ی وجوه دیگری از این مفهوم است. هدف از این پژوهش، شناخت وجوه متنوع مفهوم ملّی‌گرایی در قالی‌های تصویری عصر پهلوی است. سؤال اصلی پژوهش آن است که وجوه ملّی‌گرایانه‌ی منعکس‌شده بر قالی‌های تصویری عصر پهلوی دارای چه مشخصه‌ها و دلالت‌هایی است؟ روش پژوهش، کیفی و از نوع تاریخی- تطبیقی است. جامعه‌ی آماری شامل قالی‌های تصویری تولیدشده در عصر پهلوی است که نقوش بازنمایی‌شده در آن دارای ویژگی‌های ملی‌گرایانه بوده است. حجم نمونه‌گیری از نوع اشباع نظری و روش نمونه‌گیری هدفمند و از نوع سهمیه‌ای نمونه‌ی شاخص است که مجموعاً شامل ۱۴ قالی است. یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که مفهوم ملّی‌گرایی در پیکره‌ی مطالعاتی، متأثر از وجه مرکب سه‌گانه‌ی جغرافیایی، باستان‌شناسی و درمانی و نیز وجه انشایی متأثر از اشعار و شعارهای رایج و همچنین وجه پیشینه‌جویی در مفاخر و مشاهیر علم و ادب است که در دو وجه اول با مفهوم شاه، سلطنت و گاه مذهب پیوندی مستقیم دارد و وجه پادشاهانه‌ی آن برجسته می‌شود و در مفهوم آخر، این پیوند بیشتر مفهومی میهنی به خود می‌گیرد. از دیگر سو یافته‌ها، بیانگر تأثیر نهادهای نوین آموزشی و فرهنگی در پیکره‌ی مطالعاتی است و مشخص می‌شود که استفاده از نشان شیر و خورشید به‌عنوان نشانی ملّی‌گرایانه، با توجه به زمینه‌ی مورد استفاده از آن، دارای وجوه هویتی، دولتی و مردمی در قالی‌های تصویری است. از دیگر نتایج این پژوهش، وجود ارتباطی پاياپای بین نقش و کتیبه‌های قالی‌های ملّی‌گرایانه با تحولات عصر پهلوی به نحو هم‌زمانی و با تحولات عصر قاجار به شکل درزمانی است. به طور کلی می‌توان گفت بازشناسی تاریخی ملی‌گرایی در پیکره‌ی مطالعاتی وابسته به درک رابطه‌ی در هم تنیده‌ای است که بین نهادهای نو بنیاد در عصر پهلوی و زمینه‌های اجتماعی آن وجود داشته است.

واژه‌های کلیدی: ملّی‌گرایی، قالی‌های تصویری، عصر پهلوی، مام وطن، شیر و خورشید

*این مقاله مستخرج از رساله مقطع دکتری با عنوان مطالعه‌ی گفتمانی تجدد در قالی‌های تصویری ایران از دوران انقلاب مشروطه تا پایان عصر پهلوی ازمنظر نشانه شناسی اجتماعی در دانشکده پژوهش‌های عالی هنر و کارآفرینی دانشگاه هنر اصفهان به راهنمایی دکتر ایمان زکریایی کرمانی است.

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

Hictorical recognition of aspects of nationalism in pictorial carpets of Pahlavi era

Seid mohammadreza tabasi

Ph.D. student discipline reaserch of art in faculty of the high reserch Art and entrepreneurship at art university of esfahan, esfahan, iran

Iman zakariaee kermani (corresponding author)

Assistant Professor and a member of the faculty of handycraft at art university of esfahan, esfahan, iran

i.zakariaee@aui.ac.ir

Abstract

Pictorial carpets in the Qajar era are of the important sources that have shown their capacity to reflect various aspects of modernity, including the concept of nationalism, in the Pahlavi era also reflects other aspects of this concept. This paper explores the various aspects of the concept of nationalism in the pictorial carpets of the Pahlavi period. The main question is what are the characteristics and implications of the nationalist aspects reflected on the pictorial carpets of this period? The research method is qualitative and of historical-comparative. As a result, the concept of nationalism in the body of studies is influenced by the three complex aspects of geography, archeology and remedial issues, the written aspect is influenced by poems and slogans, and the identity background influenced by celebrities of science and literature that the first two cases are directly related to the concept of king, monarchy and sometimes religion, and its royal aspect is highlighted, and in the latter case, this link is more patriotic. elements are sometimes mixed together and sometimes presented independently. On second thoughts, it is clear that some of the combinational aspects of these elements in the carpets promote a kind of monarchical nationalism that can be called royal nationalism. On the other hand, the findings indicate the impact of new educational and cultural institutions in the study; It also represents the use of the lion and sun emblem as a nationalist symbol that has identity, governmental and popular aspects in pictorial carpets. An honor that can be given global effects by writing the inscription introducing the memorial in English language. Other findings of this paper is the existence of a relationship between the pattern and inscriptions of carpets with nationalistic concepts, Synchronized with the changes had occurred in the Pahlavi era and with the developments of the Qajar era are diachrony. it can be said that the historical recognition of nationalism in the pictorial carpet depends on understanding the intertwined relationship that existed between the newly established institutions of the Pahlavi era and its social contexts.

Keywords: Mother land, Nationalism, Pahlavi Era, Pictorial Rugs, The Lion and Sun Emblem

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]

[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

مقدمه

گرایش به تجدد در جامعه‌ی ایران، مفهوم ملّی‌گرایی را نیز در بطن خود داشت. این مفهوم متأثر از تحولاتی در خارج و داخل کشور بود که در جامعه‌ی ایران، در کنار دیگر عوامل، منجر به انقلاب مشروطه شد و سرانجام اسباب تغییر سلطنت را به نفع خاندان پهلوی در ایران فراهم کرد. نقوش و نگاشته‌های موجود در برخی از قالی‌های تصویری عصر قاجار واجد عناصر ملّی‌گرایانه است. وجوهی چون انتخاب تصاویر پادشاهان اساطیری و تاریخی برجسته‌ی ایران، استفاده از طرح‌هایی با بازنمایی بناهای باستانی مشهور ایران و استفاده از عکس‌های قهرمانان انقلاب مشروطه و شهدای راه آزادی و تجدد در ایران، قالی‌هایی با مضامین ذکرشده را از دیگر قالی‌های تصویری در زمان انقلاب مشروطه جدا می‌کند. به نظر می‌رسد با تغییر سلطنت در ایران، وجوه تازه‌ای به نمودهای ملّی‌گرایی در قالی‌های تصویری اضافه شده که پیش از این سابقه نداشته است. در تقسیم‌بندی‌هایی که از قالی‌های تصویری موجود است، ازجمله تقسیم‌بندی پرویز تناولی، به قالی‌های ملّی‌گرایانه اشاره‌ای نشده است[1].

به نظر می‌رسد چون این بخش خاص از قالی‌های تصویری، بیشتر در اختیار مجموعه‌داران خارج از کشور است و دسترسی به آن‌ها محدود است و آنچه از این نوع قالی‌ها در کشور وجود دارد عموماً در دهه‌های اخیر فرصت ارائه و نمایش نیافته‌اند، پژوهشگران کمتر به آن‌ها توجه کرده‌اند. سؤال اصلی پژوهش آن است که وجوه ملّی‌گرایانه‌ی منعکس‌شده بر قالی‌های تصویری عصر پهلوی، چه مشخصه‌ها و دلالت‌هایی دارد؟ و سؤال فرعی آن است که مشخصه‌های تصویری پیکره مطالعاتی، با تحولات تاریخی دوره‌ی ذکر شده چه ارتباطی دارد؟ اهمیت پژوهش ازآن‌روست که بازخوانی نقوش قالی‌های تصویری به جامانده از عصر پهلوی به درک بهتر تحولات و تغییرات تاریخی یاری می‌رساند؛ تحولاتی که در تعیین موضوعات بازنمایی شده در هنر قالی‌بافی ایران مؤثر بوده است. همچنین وجوهی از مفهوم ملّی‌گرایی را آشکار می‌کند که مدنظر طراحان نقشه، بافندگان قالی و سفارش‌دهندگان در آن دوره‌ی خاص بوده است. ضرورت این پژوهش نیز به کمبود منابع در خصوص بازشناسی تأثیر تحولات تاریخی بر قالی‌های تصویری ایران به طور عام و قالی‌های تصویری عصر پهلوی به طور خاص بازمی‌گردد. نتایج پیش‌بینی شده در این تحقیق از این قرار است: دستیابی به ادراکی طبقه‌بندی شده از وجوه درهم‌تنیده‌ی مفهوم ملّی‌گرایی در قالی‌های تصویری عصر پهلوی به‌نحوی که تعامل هم‌زمانی و درزمانی این نقوش را با تحولات تاریخی آشکار کند.

مبانی نظری و پیشینه‌ی تحقیق

در مطالعات تاریخی هنر یکی از مواردی که مورد توجه قرار می‌گیرد، یافتن دلیل شکل گیری ظاهر اشیاء هنری بدان صورتی هست که دیده می‌شود. برای یافتن این دلیل، علاوه بر تجزیه و تحلیل فرمی، اسناد نوشتاری و زمینه‌های اجتماعی شرایط تولید اثر نیز مورد بررسی قرار می‌گیرد (بارنت،۱۳۹۵:۳۲۰).

در این نوع از مطالعات دو پیش فرض اصلی وجود دارد اول آنکه آثار هنری منبع اصلی اطلاعات بصری از قبیل فرم‌ها و مضامین هستند که اساس تفسیر محتوای آثار می‌باشند؛ دوم آنکه حقایق کلی به واسطه طبقه بندی اطلاعات قابل درک می‌شوند. این طبقه بندی می‌تواند بر پایه زمانی و مکانی شکل گیرد در بحث زمانی، یک اثر هنری در یک توالی تاریخی قرار داده می‌شود و در بحث مکانی تولید یک اثر هنری در یک بستر فرهنگی و محیطی مورد کنکاش قرار می‌گیرد (جنسن،۱۳۹۵:۵۷). در این پژوهش مضمون ملی گرایی در نقوش قالی‌های تصویری ایران در یک برش تاریخی یعنی بستر تاریخی عصر پهلوی مورد بررسی و طبقه بندی قرار می‌گیرد.موضوع ملّی‌گرایی در عصر پهلوی از پیشینه‌ای مناسب در تألیف کتاب و مقاله‌ها برخوردار است که می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

در تألیفی که در آن به ارتباط ملّی‌گرایی در ایران و بزرگداشت ایران باستان پرداخته شده است، استراتژی حکومت پهلوی در خلق قهرمانان ملّی و برگزاری جشن‌های دو هزار و پانصد ساله، متأثر از جریان تحولات جهانی دانسته می‌شود. در نتایج این پژوهش مشخص می‌شود ملی گرایی نقش ویژه‌ای در اعتبار بخشی به سیاست‌های فرهنگی و اجتماعی عصر پهلوی داشته است (steel,2020).

در پژوهشی دیگر با تمرکز بر گفتمان ناسیونالیسم در دوره‌ی پهلوی اول و تأثیر آن بر هنر ایرانی، آشکار می‌شود که سیاست‌های فرهنگی اعمال شده در عصر پهلوی موجب نمایش ایده‌آلیستی ایران باستان و ترویج ناسیونال رمانتیسم در هنر ایرانی می‌گردد (مریدی، ۱۳۹۷). تکامل ملی گرایی در ایران و تأثیر نیروهای مؤثر بر شکل‌گیری ناسیونالیسم در ایران موجب پدید آمدن تفکر هویت واحد در بین قومیت‌های مختلف ایرانی می‌شود. توسعه‌ی ناسیونالیسم ایرانی متأثر از نقش مؤثر نخبگانی است که در عصر پهلوی به تثبیت این گفتمان یاری رسانده‌اند (yaghubian,2014). همچنین اثرگذاری نهادهای نوین آموزشی بر رشد تاریخ‌نویسی و ملّی‌گرایی در ایران در اواخر قرن ۱۹ م/ نیمه‌ی دوم قرن ۱۳ ه.ش. نشان از مؤثر بودن برنامه‌های درسی مدارس و مواد آموزشی و به طور کلی فرهنگ چاپ در گسترش مفاهیم وابسته به ملی گرایی در ایران دارد (vejdani,2014). ظهور ایدئولوژی ملّی‌گرایی در ایران و دیگر کشورها متأثر از موج ناسیونالیسمی است که از پس از دوره‌ی روشنگری موجب شکل گیری کشورهای مستقل اروپایی شد (ansari.2012).

در موضوع قالی‌های تصویری در عصر پهلوی میزان پیشینه اندک است که از آن نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

در نقل‌قول‌هایی از جمشید امینی به اقبالِ دربار پهلوی به قالی‌های تصویری اشاره شده است (سیف ۱۳۹۵). تلفیق فرمی برخی از نقوش هنرهای سنتی قالی ایرانی با موضوعات ملی گرایانه –در برخی از آثار عربزاده – بیانگر بازتاب گفتمان غالب ملّی‌گرایی در زمان تولید این آثار در عصر پهلوی می‌باشد (سرمدی ۱۳۸۲). بافت قالی‌های متعددی با چهره‌ی پهلوی اول و پهلوی دوم در دوره پادشاهی این خاندان انجام گرفته است، اما تعدادی از این قالی‌ها ناپدید شده است (Tanavoli,1994). شاید موضوع اخیر، یعنی مواجهه با کمبود نمونه‌های مطالعاتی، از دلایل کمبود پژوهش در خصوص قالی‌های پرتره‌ای سلطنتی در دوره‌ی مذکور باشد. پرده‌های قلمکاری در دوره زمام داری پهلوی اول پدید آمده است که ارتباط مستقیمی بین آن‌ها با قالی‌های تصویری مام وطن دیده می‌شود که متأثر از موج ملی‌گرایی در ایران و نمایاندن خاندان سلطنتی به عنوان نشانه‌ای از ملی گرایی است (کریم‌زاده تبریزی (۲۵۳۵ ش/۱۳۵۵ ش).

به طور کلی، پژوهش درباره‌ی تاریخ و ویژگی قالی‌های تصویری دوره‌ی پهلوی اندک است. جنبه‌ی نوآورانه‌ی این پژوهش، در معرفی برخی قالی‌های تصویری این دوره می‌باشد که پیش از این، کمتر به آن‌ها پرداخته شده است و همچنین توجه به پیش‌متن‌هایی است که قالی‌های مذکور براساس آن‌ها تولید شده است.

روش پژوهش

روش پژوهش، کیفی و از نظر ماهیت توصیفی- تحلیلی با رویکرد تطبیقی و متکی بر مطالعات تاریخی است که بیشتر به صورت هم‌زمانی و کمتر به نحو درزمانی در متن اعمال شده است. در اینجا منظور از مطالعات تاریخی هم زمانی، تمرکز بر توالی رویدادها و تولیدات متأثر از این رویدادها در یک خط زمانی افقی است. در مطالعات تاریخی در زمانی این خط سیر به صورت عمودی در نظر گرفته می‌شود و بیشتر به ریشه یک رویداد و تولیدات متأثر از آن در دوره‌های زمانی مشخص پیشین اشاره دارد. انتخاب نمونه قالی‌های بررسی شده به صورت هدفمند، سهمیه نمونه شاخص و از نوعِ اشباع نظری بوده است. پیکره مطالعاتی به چهارده قالی از بین قالی‌های تصویری در بازه زمانی

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]

[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

مدنظر محدود شده است. انتخاب این قالی‌ها با توجه به بازنمایی وجوه متنوع مفهوم ملّی‌گرایی در عناصر تصویری آن‌ها بوده است. عناصر تصویری در قالی‌های منتخب، با توجه به نمونه‌های مشابه، تحولات تاریخی و شکل‌گیری نهادهای تأثیرگذار در گسترش ملّی‌گرایی، توصیف، تحلیل و تفسیر شده‌اند.

ملّی‌گرایی

ناسیونالیسم[۲] یا ملّی‌گرایی، نوعی آگاهی جمعی است؛ یعنی آگاهی متعلق به ملت، این آگاهی را «آگاهی ملی» می‌خوانند. آگاهی ملی اغلب پدیدآورنده حس وفاداری و شور و دلبستگی افراد به عناصر تشکیل‌دهنده ملت، نژاد، زبان، سنت‌ها و عادت‌ها، ارزش‌های اجتماعی و اخلاقی و به طور کلی فرهنگ و گاه موجب بزرگداشت مبالغه‌آمیز از آن‌ها و اعتقاد به برتری این مظاهر بر مظاهر ملی دیگر ملت‌ها می‌شود. از آنجا که هر ملت دارای سرزمینی خاص است، فداکاری برای پاسداری از آن و بزرگداشت آن، از پایه‌های ملت‌باوری است (آشوری، ۱۳۸۹:۳۱۹). ملّی‌گرایی همچنین اشاره‌ای است به ایدئولوژی‌هایی که برای توجیه دولت ملی به صورت سازمان سیاسی آرمانی (ایده‌آل) کوشش می‌کنند. ملّی‌گراها مایل به عضویت در یک دولت ملی هستند که قصد به وجود آوردن آن را دارند یا طرفدار دولتی هستند که وجود داشته است و آن‌ها خود را به آن وابسته می‌دانند. ملّی‌گرایی همچنین اشاره دارد به فرآیند تاریخی نوینی که از طریق آن، ملت‌ها به‌صورت واحدهای سیاسی مستقل موجودیت یافته‌اند (شلایچر،۱۳۹۲: ۸۰۵). تأثیر و نفوذ ملّی‌گرایی ناشی از صورت‌بندی و اشاعه ایدئولوژی ملّی‌گرایی است که در سال‌های پایانی قرن ۱۸ و آغاز قرن ۱۹ م به دست متفکران گوناگون انجام گرفت و سپس کامل‌تر شد و سرانجام رواج گرفت (گلنر،۱۳۹۲: ۸۶۰). پیش از انقلاب مشروطه در ایران، واژه ملت کارکردی کاملاً مذهبی داشت و به پیروان شریعتی خاص اطلاق می‌شده است که به تدریج به معنای امروزی بدل می‌شود. از این‌رو برای فهم این واژه به معنای درزمانیِ این کلمه در ایران باید دقت کرد (آجودانی،۱۳۹۸: ۲۰۷ –۱۷۷).

در این پژوهش، منظور از ملّی‌گرایی، بیشتر نزدیک به معنایی است که آشوری (۱۳۸۹) از آن ارائه می‌دهد. همچنین معنای شلایچر (۱۳۹۲) نیز در این پژوهش لحاظ شده است. معنای درزمانی این مفهوم در عصر تجددخواهی ایرانیان هم در نظر گرفته می‌شود.

ملّی‌گرایی با تأکید بر وجه مرکب سه‌گانه‌ی جغرافیایی، باستان‌شناسی و درمانی

پیش از به قدرت رسیدن رضاشاه، با فعالیت‌های آموزشی در دارالفنون و مدارس جدید، تعریف تازه‌ای از جغرافیای ایران در ذهن دانش‌آموزان و به‌تدریج عموم مردم ایجاد شد. این تعریف منطبق بر نقشه‌ای بود که پیش از آن چندان برای مردم شناخته شده نبود. ادوارد براون در فهرستی، کتاب‌هایی را معرفی می‌کند که معلمان قدیمی و جدید مدرسه دارالفنون تألیف و تنظیم کرده بودند. در این فهرست، کتاب‌های زیر به چشم می‌خورد:

«جغرافیا از میرزا ذکی مازندرانی، جغرافیا با اطلس از میرزا عبدالغفار نجم‌الدوله، جغرافیای ابتدایی و متوسطه و جهان‌نمای مسطح و نقشه ایران و نقشه‌های آمریکا و آفریقا از میرزا رضاخان مهندس‌الملک، جغرافیای مقدماتی از میرزا اسدالله‌خان مهندس‌السلطان، جغرافیا از محاسب‌الدوله، جغرافیا از محمدصفی‌خان ناظم‌العلوم، اطلس جیبی از سلیمان‌خان احتساب‌الملک، جهان‌نما یا جغرافیا اثر میرزا رافائیل، زاد و بوم درباره‌ی تاریخ و جغرافیای کنونی ایران از میرزا محمدعلی خان و...» (براون و تربیت،۱۳۴۱: ۱۴۵–۱۳۹). به نظر می‌رسد بافت قالی‌هایی با طرح نقشه ایران براساس این چند نکته است: درک از هویت یکپارچه اقوام ساکن در ممالک محروسه به‌عنوان ایرانی، شناخت حدود ایالت‌ها، ولایت‌ها، مرزهای کشور، جایگاه ایران در جهان و در نهایت پذیرش نقشه به‌عنوان نشانه‌ای نمادین از ایران.

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]

[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

گاهی پیشینه‌یابی باقی‌مانده‌ی کاخ‌های ایران باستان درآمیخته با روایاتی مذهبی و افسانه‌ای از اقوام سامی می‌شد؛ چنان‌که جوزافا باربارو[3]، فرستاده ونیزی به دربار ترکان آق قویونلو در سال ۱۴۷۴ م، همچون بسیاری از مؤلفان اسلامی و دیگر مسافران قرون وسطی، در گزارش بازدید خود از بناهای مشهدمرغاب، تخت‌جمشید و نقش رستم، اصل بنا و حجاری‌های موجود را یهودی فرض کرده است و این بناها را به سلیمان نبی نسبت می‌دهد. وی در این گزارش ذکر کرده است که «آرامگاه مادر سلیمان در مشهدمرغاب، تنها چند منزل با محل معروف به چهل‌منار (تخت جمشید) فاصله داشته است»(گابریل،۱۳۴۸:۷۸-۷۶). این تعبیرهای اشتباه و نام‌گذاری‌های کلی که هیچ ارتباطی با منشأ اصلی این آثار نداشته‌اند، بعدها با خواندن کتیبه‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی اصلاح شد. این موضوع، در کنار ترجمه آثار غربی درباره تاریخ و تألیف آثاری که به ایران باستان اشاره داشت، موجب مطرح شدن سلسله‌های پادشاهی و شخصیت‌های تازه‌ای در تاریخ ایران شد که پیش از آن برای ایرانیان ناشناخته بود و نهایتاً باعث گرایش به باستان‌گرایی بر پایه تاریخی جدید شد که منشأ این تاریخ کشفیات باستان‌شناسی بود.

پیش از انقلاب مشروطه، اولین بیمارستان مدرن در ایران به دستور امیرکبیر بنا شد و در سال ۱۸۵۲ م/۱۲۳۱ ه.ش در تهران آغاز به کار کرد. تا پیش از این تاریخ، تهران با جمعیت یک‌صدهزار نفری خود بیمارستان واقعی نداشت. نبود زیرساخت‌های بهسازی و بهداشت در سال‌های بعدی نیز ادامه یافت (فلور،۱۳۹۳:۱۹ و ۱۷). گرچه فعالیت‌هایی در این دوره در خصوص بهداشت و درمان انجام می‌شد؛ این اقدامات باتوجه به وسعت مناطق روستایی ایران، گستردگی مرزها، تأمین نشدن هزینه‌ها و تعداد بسیار اندک مراکز درمانی نسبت به جمعیت، چندان ثمربخش نبود. ازجمله‌ی این فعالیت‌ها در دارالفنون آن بود که هفته‌ای یک بار، شورای طبی یا مجلس حافظ‌الصحه تشکیل می‌شد. در این جلسه درباره‌ی امراض مسری و شیوع آن‌ها در شهرهای مختلف ایران بحث می‌کردند و برای جلوگیری و درمان این امراض تصمیم‌گیری می‌شد و این تصمیم‌ها برای اجرا به دولت ابلاغ می‌شد (هاشمیان، ۱۳۷۹:۱۰۴). در این بین، پزشکان خارجی نیز در کار درمان بیماران و تربیت پزشکان و پرستاران ایرانی مشارکت داشتند. این پزشکان به دلایل تبلیغات مذهبی، وابستگی به سفارتخانه‌ها و استخدام دولت ایران در تهران یا دیگر شهرها حاضر بودند. در این دوره، ارائه‌ی مراقبت‌های درمانیِ محدود، گاهی مؤثر بوده است؛ ولی هرگز نتوانسته به ارائه‌ی مسأله‌ی بهسازی و بهداشت عموم بپردازد. در نتیجه مردم، بیمار می‌ماندند یا پیوسته احساس بیماری می‌کردند؛ زیرا بیماری‌های واگیر و اندمیک[4] به حیات خود ادامه می‌دادند (فلور،۱۳۹۳: ۳۰-۱۸).

در ماه‌های پس از صدور فرمان مشروطیت، نشریه‌های مشروطه‌طلب به‌طور ویژه به طرح و بررسی این پرسش پرداختند «آیا ایران مریض است؟» در سرمقاله‌ای با همین عنوان، حبل‌المتین به طرح دوباره پرسشی پرداخت که پیشتر کاشف‌السلطنه و میرزا محمدعلی خان پرورش بدان پرداخته بودند. چندی بعد روزنامه مساوات نیز پرسید که ایران در چه حال است و تمدن نیز پاسخ داد که ایران در مهلکه است. همین پرسش و پاسخ به شکلی داستان‌وار که با نوشته‌های ثریا، پرورش و حبل‌المتین متن‌آمیزی شده بود، در روزنامه راهنما با عنوان تشخیص امراض وطن یا دیاگنوز[5]ایران در شماره‌های پی‌درپی طرح و بررسی شد. پیش‌تر نیز نشریات مشروطه‌خواه از بیماری «وجود نازنین وطن عزیز» سخن گفته و نگران آن بودند که «حال آن مریض به کجا خواهد کشید؟» و علاجش در زیر سر کیست؟. درمانش را در کدام داروخانه می‌فروشند؟ این نشریات با پیوند تشخیص پزشکی با پیشامدهای تاریخی و رویدادهای سیاسی نقش به‌سزایی در همه‌فهم و عاجلانه کردن آرمان‌های مشروطیت و ترویج زبان سیاسی جدید داشتند (توکلی طرقی، ۲۰۱۶:۱۰۷/۱۳۹۵). شیوع بیماری وبا نیز درک تازه‌ای از زمینه بیماری‌های همه‌گیر و مفاهیم بهداشت محیط برای ایرانیان آورد. اصلاح کاستی‌های زیرساخت درمانی کشور از خواسته‌های همه مشروطه‌طلبان بود (قاجار،۲۰۲۰، مقدمه: ۹).

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

در سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار، به موضوع مام وطن بیمار اشاره می‌شود[۶]. از این نمونه می‌توان به سخنرانی دکتر ولی‌الله نصر اشاره کرد که در اول آذرماه ۱۳۱۸ در تالار دبیرستان دارالفنون ایراد شده است. او در این سخنرانی از مرض، جراحت و ناتوانی مادر وطن پیش از به قدرت رسیدن فرزندش، رضا شاه، سخن می‌گوید و به این اشاره می‌کند که «فرزند مادر را درمان می‌کند» (نخست وزیری، ۱۳۲۹: ۱۳-۱۲).

در پنجمین سال سلطنت رضا شاه پهلوی (۱۳۰۹) مریض‌خانه‌های کشور از سه بیمارستان به پنجاه‌وسه و تعداد پرستاران از چهار نفر به صدوشصت تن افزایش یافت (گاهنامه‌ی پنجاه سال شاهنشاهی پهلوی، ۱۳۶۴، ج ۱: ۸۳). در شهریورماه ۱۳۱۲ ه.ش. بیمارستان قشون در محل دروازه دولت افتتاح شد. رضاشاه در این مراسم از هیئت دولت خواست به وضع مسامحه و تعلل در موضوع صحت و سلامت مردم خاتمه دهند (همان: ۱۱۳). در همین ماه، قانون مربوط به اطبای خارجی در مجلس شورای ملی تصویب شد و در اسفندماه همین سال بیمارستان گوهرشاد در جنوب تهران گشایش یافت. در اردیبهشت‌ماه سال ۱۳۱۳ ه.ش. مجلس شورای ملی، قانون مربوط به تکمیل بیمارستان رازی و خرید زمین برای مریض‌خانه‌ها را تصویب می‌کند. در مهرماه سال مذکور رضاشاه از بیمارستان شاه‌رضای مشهد بازدید می‌کند؛ این بیمارستان با نظارت مستقیم رضا شاه ساخته شده بود. در مردادماه سال ۱۳۱۶ ه.ش. آسایشگاه شاه‌آباد برای بیماران ریوی بازگشایی می‌شود و بهمن‌ماه ۱۳۱۸ لایحه‌ی استخدام پرفسور شارل ابرلین[۷] تبعه‌ی فرانسه به سِمَت رئیس دانشکده پزشکی در مجلس شورای ملی تصویب می‌شود. (همان:۱۶۱،۱۴۳،۱۲۲،۱۱۸،۱۱۷). به نظر می‌رسد قالی رضا شاه و مام وطن در نقش یک بیمار در پی چنین تحولاتی طراحی و بافته شده باشد. (تصویر ۱)

تصویر ۱- قالی با نقش مادر بیمار وطن، تکیه داده بر تن رضا شاه. بافت مشهد. احتمالاً ۱۳۰۹ ه. ش، اندازه: ۱۶۱ ×۲۷۲سانتی‌متر (URL1)

در سال‌های بحرانی جنگ جهانی اول در ایران، سردار سپه به شیراز می‌رود و به درخواست همراهان رضا خان، ازجمله سرتیپ فضل‌الله خان، فرمانده‌ی قشون فارس، میرزا حبیب‌الله چهره نگار از رضاخان، تصویری تمام قد می‌گیرد. پس از طرح اولیه، برای به اجرا درآوردنش شیوه کلاژ را برمی‌گزینند. این شیوه با ترکیب و کنار هم قرار دادن عکس‌ها و طرح‌ها و مطالب مختلف، پیام و تأثیر خاص و واحدی را القا می‌کند. چهره‌نگار از عکاسان پیشگام شیراز، از روی کلاژ، پوستری رنگی تهیه و به شعارهایی از قول پادشاهان باستانی و تاریخی ایران مزین می‌کند. این پوستر به احتمال زیاد از اولین پوسترهای تبلیغاتی در ایران به شمار می‌آید که به تابلوی مام وطن

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

مشهور شد و دوستان میرزا حبیب‌الله به سرعت در هند چاپ و تکثیرش کردند. هرچند توزیع آن چندان آزاد نبود؛ از استقبال زیادی در همه نقاط کشور برخوردار شد (صانع، ۱۳۶۹: ۲۶-۲۵). باتوجه به مشابهت بسیار این اثر با قالی رضا شاه و مام وطن، کلاژ یاد شده را می‌توان منشأ طرح قالی مذکور دانست. در این پوستر، تصاویر تلفیقی از شاهان باستانی و قدرتمند ایران و نادرشاه افشار با نشانه‌هایی از بناهای به جا مانده ایران باستان وجود دارد که با تغییراتی در قالی مذکور اجرا شده است. (تصاویر ۲ و ۳)

تصویر ۲- کلاژ مام وطن. میرزا حبیب‌الله چهره نگار چاپ شده به صورت رنگین (مجموعه‌ی خصوصی)

تصویر ۳- کلاژ مام وطن. میرزا حبیب‌الله چهره نگار. شیراز (صانع،۱۳۸۰: ۷۱)

کریم‌زاده تبریزی به دو پرده قلمکار اشاره می‌کند؛ یکی پیش از به سلطنت رسیدن سردار سپه و دیگری پس از سلطنت وی، تقریباً با مشابهت بسیار با یکدیگر. (کریم‌زاده تبریزی، ۲۵۳۵: ۳۵۵-۳۴۷) که به نظر می‌رسد الهام‌دهنده‌ی همه‌ی آن‌ها، کلاژ مام وطن است. (تصاویر ۴، ۵ و ۶) قسمتی از این کلاژ، یعنی فقط مام وطن در قالب نقشه‌ی ایران، به عنوان برچسب روی جعبه‌های کبریت چاپ شده است و در قسمت بالای آن عبارت پاینده باد ایران دیده می‌شود.

تصویر ۴- پرده‌ی زمان سردار سپهی رضا شاه پهلوی، اندازه: ۳۰۰×۱۵۰ سانتی‌متر

تصویر ۵- پرده‌ی زمان سردار سپهی رضا شاه پهلوی جفت، اندازه: ۱۲۰×۲۲۰ سانتی‌متر

تصویر ۶- پرده‌ی مام وطن در اولین سال سلطنت رضا شاه پهلوی جفت قرینه، اندازه: ۱۵۰×۲۶۰ سانتی‌متر

(کریم‌زاده تبریزی، ۲۵۳۵: ۳۵۱ و ۳۵۵ و ۳۴۸)

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

در اواخر قاجار، کبریت‌هایی که بیشتر از روسیه، ژاپن، اتریش و چکسلواکی به ایران وارد می‌شد دارای تصاویر برچسبی جالبی بودند. علاقه‌مندان برچسب‌های قوطی‌های کبریت را جدا و آن‌ها را در آلبوم نگهداری می‌کردند. (سیدی، ۷۴۳۱: ۶) برچسب مدنظر، چاپ کشور چکسلواکی بود. (تصویر ۷)

تصویر ۷- برچسب کبریت با نقش مام وطن به شکل نقشه‌ی ایران با تاجی در آغوش.احتمالاً اواخر قاجاریه یا اوایل سلطنت خاندان پهلوی. چکسلواکی (مجموعه‌ی خصوصی در ایران)

موضوع مام وطن در آثار دیگری هم مطرح شده است. یکی از این آثار پرده‌ی قلمکاری است که گفت‌وگوی مام وطن با رضا شاه می‌باشد. «در این پرده کره‌ی زمین در فضا و میان ابرها نقاشی شده است و اسامی ممالک و قاره‌ها را روی آن نوشته و مام میهن را بر روی ایران‌زمین نشان می‌دهد. در این اثر مام میهن یا فرشته‌ی سعادت، پرچم شیر و خورشید را در دست دارد و فرشتگانی نیز از سوی آسمان در مقابل نور آفتاب رضا شاهی شعار به دست مرام و خواسته‌های خود را نشان می‌دهند. فرشته‌ی اول همت، دوم شجاعت، سوم عدالت، چهارم قومیت، پنجم سعادت، ششم صنعت، هفتم ثروت، هشتم عزت، نهم سیادت را ارائه داده و در قسمت آخر آرزو می‌کند که پرچم ایران بر روی کره‌ی زمین احاطه شده و دنیا را از عظمت و بزرگواری خود بهره‌ور سازد» (کریم‌زاده تبریزی، ۲۵۳۵: ۳۶۰-۳۵۷). واژه‌ی قومیت و نگارش کلمه‌ی مملکت ایران را، در این اثر در کنار دیگر نشانه‌هایی چون پرچم سه‌رنگ شیر و خورشید، می‌توان تأکیدی بر امر ملّی‌گرایی فرض کرد و معنای آن را تأکید بر ملّیت ایرانی دانست (تصویر ۸).

در کارت‌پستال مام وطن، سردار سپه با شمشیر برکشیده در مقابل پیرزالی خمیده‌پشت و سر و پا برهنه قرار گرفته است. این زن مام وطن است که بار وزارتخانه‌های متعدد را بر دوش دارد و با بیان بیتی از حافظ که «گر چه پیرم تو شبی سخت در آغوشم گیر تا سحرگه ز کنار تو جوان برخیزم» از وزیر جنگ می‌خواهد که او را دریابد. در اینجا شمایل وطن؛ بیمارگونه، ژولیده، پیر و چشم‌انتظار نقش شده است (تصویر ۹).

از دیگر آثار با موضوع مام وطن، تندیسی است که در پاییز سال ۱۳۰۲ ه.ش از سوی لشکر شمال غرب به سردار سپه و فرمانده‌ی کل قوا تقدیم شد. این تندیس، مجسمه‌ی طلوع سعادت ایران یا به گفته‌ی دانش نوبخت (۱۳۴۶) مجسمه‌ی مادر وطن نام دارد. در این اثر تجسمی، سردار سپه در کنار نشان شیر و خورشید دیده می‌شود در حالی

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

که مادر وطن را به طلوع سعادت ایران آگاه می‌سازد (نوبخت،۱۳۴۶ ج ۱: ۳۶). (تصویر ۱۰). قالی تصویری رضاشاه و مام وطن به گونه‌هایی دیگر نیز تکرار شده است. یکی از آن نمونه‌ها قالیچه‌ای می‌باشد که اشعار متن پوستر مرتبط در آن حذف و سعی شده ترکیب‌بندی جدیدی در مقایسه با پوستر و طرح اولیه در آن اجرا شود (تصویر ۱۱).

تصویر ۸- پرده‌ی گفت‌وگوی مام وطن (فرشته‌ی سعادت) با رضا شاه. اصفهان، خرداد ۱۳۱۱ ه.ش. ساخت حسین فخاری. اندازه: ۳۰۰×۱۵۰ سانتی‌متر(URL2)

تصویر ۹- پیرزال وطن در برابر رضا شاه، کارت پستال تجارت‌خانه‌ی رزاق اف طهران. سفارش داده شده به آلمان در سال ۱۳۰۲ ه.ش. (کریم‌زاده تبریزی، ۲۵۳۵: ۳۷۰)

تصویر ۱۰- مجسمه‌ی طلوع سعادت ایران. تقدیمی لشکر شمال غربی به پیشگاه مقدس بندگان حضرت اشرف اعظم سردار سپه. ۱۳۰۲ ه.ش (نوبخت، ۱۳۴۶: ج ۱، ۳۶)

تصویر ۱۱- قالی با نقش مادر بیمار وطن، تکیه داده بر تن رضا شاه. بافت دریایی (؟) ساروق. احتمالاً دهه‌ی ۱۳۲۰ ه.ش. اندازه: ۷۸×۵۵ سانتی‌متر (URL3)

در تاریخ قالی‌های تصویری ایران به بافته‌های متعددی برخورد می‌کنیم که بر آن نشان شیر و خورشید به‌تنهایی یا در ترکیب با عناصر تصویری دیگری مانند قالی مام وطن، بازنمایی شده یا قالی، فرم و نقش پرچم سه‌رنگ و شیر و خورشید را پذیرفته است. (تصاویر ۱۲ و ۱۳ و ۱۴)

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]

[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

تصویر ۱۲- قالی با نقش شیر و خورشید زرد طلایی. بافت همدان. احتمالاً دهه‌ی ۱۳۳۰ ه.ش. اندازه: ۴۸ ×۶۰ سانتی‌متر (URL4)

تصویر ۱۳- قالی با نشان پرچم‌های سه‌رنگ شیر و خورشید (پرچم دولتی) و تاج پهلوی و عناصر تزئینی. کتیبه‌دار. بافت تبریز. ۱۳۵۵ ه.ش.اندازه: ۵۵×۷۳ سانتی‌متر (URL5)

تصویر ۱۴- قالی در نقش و هیئت پرچم سه‌رنگ شیر و خورشید با تاج پهلوی (پرچم نظامی). بافت تبریز. احتمالاً دهه‌ی ۱۳۳۰ ه.ش. با امضاء شهاب (؟) اندازه: ۱۵۶×۱۰۰ سانتی‌متر (URL6)

در قسمتی ازآیین‌نامه نشان‌های رسمی که به دستور محمدشاه قاجار در تاریخ ۱۲۵۲ ه.ق/۱۲۱۵ ه.ش نوشته و به طبع رسیده، چنین ذکر شده است: «... پس برای هر دولت نشانی ترتیب داده‌اند و دولت علّیه ایران را هم نشان زرد[۸] شیر و خورشید متداول بوده است که قریب سه‌هزار سال بل متجاوز از عهد زردشت این علامت بوده. سبب انتشار آن، شاید آن باشد که در آیین زردشت، آفتاب را مظهر کل و مربی عالم می‌دانسته‌اند و به این سبب او را پرستش می‌کرده‌اند و چون به تجربه و امتحان که قرار علم نجوم بر آن است که کواکب سبعه‌ی سیاره در بعضی از بروج اثر خوب به ارض و ساکنین ارض می‌رسانند و در برخی اثر بد. پس هر کوکب در هر برجی که خوشحال بوده و اثر نیک به اهل عالم بخشیده، آن بیت را برج آن کوکب نامیده‌اند و به این علت برج اسد را هم بیت و شرف شمس قرار داده و نشان دولت علیه ایران را شمس در اسد که خورشید در شیر باشد قرار داده‌اند ....» (شهیدی، ۱۳۵۰ :۱۸۸-۱۸۷). از این متن دانسته می‌شود، نوع تلقی قاجار از پیشینه‌ی نشان شیر و خورشید وابسته به برداشت‌ها و گزاره‌هایی باستان‌گرایانه، جغرافیایی و دولت‌محورانه است که با باورهایی تاریخی، مذهبی و مربوط به نجوم سنتی و سعد و نحس ستارگان درهم‌آمیخته است. به نظر می‌رسد در مشروطه و پس از آن، این نشان صرفاً از منظر دولتی خارج شده و با مفهوم تازه‌ای از ملت و وطن درهم‌آمیخته می‌شود. این درآمیختگی را می‌توان در اصل پنجم متمم قانون اساسی مشروطه مشاهده کرد.

«مطابق این اصل الوان بیرق ایران سبز و سفید و سرخ و علامت شیر و خورشید است» (متمم قانون اساسی مشروطه، ۱۴۰۰ :۱۲). این بیرق در فراز سر رضا شاه در قالی مام وطن در اهتزاز است.

از نمونه‌هایی که می‌توان آن را نمودی از کارکرد دو سویه‌ی دولتی ملتی شیر و خورشید دانست؛ تأسیس جمعیت شیر و خورشید سرخ ایران در ۵ مردادماه ۱۳۰۲ ه.ش است. در ۱۰ مرداد همان سال، اولین جلسه جمعیت شیر و خورشید سرخ ایران در حضور سردار سپه در کاخ گلستان تشکیل شد و اعضاء هیئت مدیره جمعیت انتخاب شدند. (گاهنامه‌ی پنجاه سال شاهنشاهی پهلوی،۱۳۶۴، ج ۱: ۲۶)

در قالیچه‌ای تصویری با بافت شیراز، نشان شیر و خورشید سرخ را می‌توان مشاهده کرد. مقایسه‌ی آن با نشانی که روی سنجاق‌سینه‌ی جمعیت شیر و خورشید سرخ نقش شده است مؤید تلاش بافنده بر ایجاد حجم و سایه‌روشن است. خط جداکننده‌ی نشان شیر و خورشید سرخ از نوشته‌های معرف را زیر پاهای شیر قالیچه می‌توان مشاهده کرد. البته نوشته‌های معرف در قالیچه حذف شده است که احتمالاً این موضوع قرابتی با سنت بافت قالیچه‌های شیری فارس پیدا می‌کند که معمولاً بدون کتیبه بافته می‌شد. (تصویر ۱۵ و ۱۶)

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

تصویر ۱۵- سنجاق‌سینه با نشان شیر و خورشید.
(مجموعه‌ی خصوصی در ایران)

تصویر ۱۶- قالی با نقش شیر و خورشید سرخ.
شیراز. حدود ۱۳۱۴ ه.ش.اندازه: ۳۳×۲۵ cm (URL7)

در دوره‌ی هیجده‌ساله‌ی پیش از شهریور ۱۳۲۰ ه.ش. خدمات جمعیت شیر و خورشید سرخ ایران- که از ابتدای تأسیس آن رضاخان سردار سپه به ریاست افتخاری این جمعیت رسید- منحصر به امور امدادی و رسیدگی به حال آسیب‌دیدگان از سوانح و حوادث گوناگون بود. این جمعیت به ایجاد تأسیسات درمانی متعددی در استان آذربایجان و ایجاد پرورشگاه شیر و خورشید سرخ در مشهد، اصفهان و تهران دست یازید. (اسلامی،۱۳۴۱: ۲۰) افزون بر وجوه درمانی همراه با امدادرسانی، تشکیل این جمعیت موجب ایجاد وجهه‌ای بین‌المللی برای ایران نیز بوده است. یکی از این وجوه، حضور ایران با نشان ویژه خود در مجامع بین‌المللی مربوط به این جمعیت است. طراحان خارجی به این نشان توجه ویژه کرده‌اند. این نشان معرّف هویت کشور ایران (پرشیا) شده است (تصویر ۱۷) و (تصویر ۱۸). نمودار شماره‌ی ۱ معرف ملّی‌گرایی با تأکید بر وجه مرکب سه‌گانه‌ی جغرافیایی، باستان‌شناسی و درمانی است.

تصاویر ۱۸ و ۱۷- تصویر رو و پشت کارت سیگار کنستانتین با شمایل پرچم شیر و خورشید سرخ ایران درکنسوانسیون ژنو. چاپ آلمان. احتمالاً دهه‌ی نخستین ۱۳۰۰ ه.ش. (مجموعه‌ی خصوصی در ایران)

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

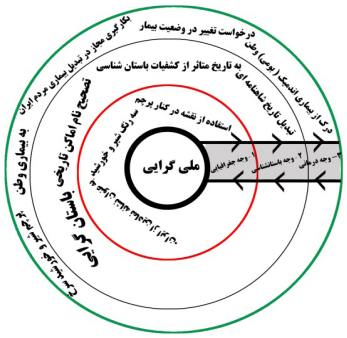

نمودار ۱- ملّی‌گرایی با تأکید بر وجه مرکب سه‌گانه‌ی جغرافیایی، باستان‌شناسی و درمانی

ملّی‌گرایی با تکرار شعار خدا، شاه، میهن

به صورت کلی بیشتر فعالیت‌هایی که با تکیه بر ملّی‌گرایی در زمان سلطنت پهلوی اول اجرا شد، در دوره‌ی پهلوی دوم نیز ادامه یافت. زمانی که متفقین ایران را اشغال کردند خاندان پهلوی تضعیف شد؛ اما با کودتای ۲۸ مرداد، اقتدار خاندان پهلوی بازگشت. این کودتا که از سوی طرفداران سلطنت به نام انقلاب ۲۸ مرداد شناخته و بعدها در اسفندماه ۱۳۳۷ ه.ش. با تصویب مجلس شورای ملی روز قیام ملی نامیده شد، موقعیت را برای بازگشت مقتدرانه‌ی پهلوی دوم به تهران فراهم کرد. پهلوی دوم همراه ملکه- پیش از کودتا- در ۲۴ مرداد ۱۳۳۲ ه.ش. به ناچار تهران را به‌سوی عراق و سپس ایتالیا ترک کرده بود. (شاهید،۱۳۳۲: ۴۲۸ -۴۲۴) و (گاهنامه‌ی پنجاه سال شاهنشاهی پهلوی،۱۳۶۴، ج ۲:۹۹۱).

پیش از کودتای ۲۸ مرداد، تضعیف موقعیت پهلوی دوم تا به آن‌جا بود که در سفر پادشاه به رم، هنگام توقف در بغداد، سفیر ایران در عراق برای استقبال از وی به فرودگاه نرفته بود، سفیر ایران در رم نیز به شاه خوش‌آمد نگفته بود. هر دو سفیر تصور می‌کردند که شاه برای همیشه ایران را ترک کرده است (آوری،۱۳۷۱: ۳۳). شاه پس از ورود به بغداد، هنگام بازگشت به ایران همان کاری را کرد که بعد از ورود به بغداد، پس از ترک ایران کرده بود. وی به زیارت عتبات رفت. عکسی از او وجود دارد که شاه را در هنگام زیارت حرم امام اول شیعیان نشان می‌دهد. در سال‌های بعد، این عکس را با تبلیغات زیاد به سود شاه، به چاپ رساندند؛ همراه با پوسترهایی که از شاه به هنگام قرائت قرآن گرفته شده و در بالای آن این شعار دیده می‌شد: «خدا، شاه، میهن». این شعار در واقع مشابه اعتقاد سلاطین به کلیسا، البته پس از اصلاح و تضعیف آن بود و ماهیت اسلامی نداشت (همان:۳۴-۳۳). به نظر می‌آید قالی با نقش پرتره محمدرضا پهلوی -که با درج کتیبه، سال تولید اثر را ۱۳۳۲ ه.ش. نشان می‌دهد- پس از پایان کشاکش بین دولت ملی مصدق و پهلوی دوم و طرفداران آن‌ها بافته شده باشد (تصویر ۱۹). در کتیبه‌ی بالای قالی جمله‌ی «زنده‌باد شاهنشاهی محبوب ایران» بافته شده و شعر «تا فلک پاینده باشد شاه ما پاینده باد / آفتاب طلعتش (؟) بر بندگان تابنده باد» نیز در سمت راست و چپ تصویر شاه مشاهده می‌شود. شعار خدا، شاه، میهن نیز در دو لچک و فاصله‌ی میانی آن‌ها دیده می‌شود. در این قالی، نشان تاج پهلوی و پرچم سه‌رنگ ایران به‌صورت منحنی رنگین‌کمانی و نیز علامت شیر و خورشید در پای تصویر شاه قرار گرفته است. یکی از نکته‌های شاخص که این قالی را از قالی‌های مشابه ویژه‌تر می‌سازد، امضای پای اثر است: «کار دست بانو کیانی».

گلجام
دوفصلنامه علمی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۴۰
پاییز و زمستان ۱۴۰۰

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

در نمونه‌های پیشین قالی تصویری نمونه‌ی این امضا، تقریباً تا این زمان بی‌سابقه بوده است. با این‌که بسیاری از بافندگان قالی، زنان بودند؛ اما امضای آن‌ها در پای قالی‌ها مشاهده نمی‌شد. این قالی از هویت تازه زنان در عصر پهلوی خبر می‌دهد و تأکیدی بر سلطه‌ی نظام شاهنشاهی در ایران است که مخالفان پهلوی دوم در آن سال‌ها به آن حمله کرده بودند. به‌کارگیری شعار خدا، شاه، میهن را در زمان ویژه‌ی بافت قالی می‌توان چنین استنباط کرد که انحصار مفهوم ملّی‌گرایی وابسته به مقام سلطنت است و دوگانه‌ی میهن و سلطنت هم تحت عنایات معنوی قرار دارد. انتخاب این شعار به مردود بودن ملّی‌گراییِ غیرسلطنتی نیز اشاره‌ی پنهانی داشته است. این شعار به دنبال مشروعیت مذهبی نظام سلطه است. در این شعار، خدا، شاه، میهن در راستا و هم‌عرض هم معرفی می‌شوند.

تصویر ۱۹- قالی با پرتره‌ی پهلوی دوم. کار دست بانو کیانی. ۱۳۳۲ ه.ش.اندازه: ۵۵×۵۰ cm (URL8).

شعار «خدا، شاه، میهن» تا پایان سلسله پهلوی بر برخی از قالی‌های تصویری این دوره مشاهده می‌شود. از نمونه‌هایی که این شعار بر قالی مشاهده می‌شود و نیز بافت قالی مقارن با اشغال ایران به دست متفقین و بر تخت نشستن پهلوی دوم است، قالی‌ای است که در چهار محال و بختیاری بافته شده است و شعار مورد نظر در اولین ردیف بالای قالی به رنگ مشکی به چشم می‌خورد. (تصویر ۲۰)

این قالی از این منظر منحصربه‌فرد است که تصویر انسانی ندارد؛ اما دارای کتیبه‌هایی است که برآیند اعتقاد مذهبی شیعیان و دارای ذکر خداوند و نام پیامبر اسلام و امامان این مذهب است که معتقدان آن را به صورت ندایی به کار می‌برند. در دو ستاره‌ی هشت‌پر با زمینه‌ی سفید که به جای نیم‌ترنج‌ها نشسته است، واژه‌ی شاه با رنگ سرخ در دو نیم‌ترنج تکرار شده است. کتیبه‌های نگارش شده در ردیف‌های دیگر از سمت راست عبارت است از: یا الله، یا علی، حسین، یا الله، یا علی، علی علیه‌السلام، الله، محمد، یا علی، حسن، الله، محمد، یا علی، یا حسین، علی علیه‌السلام، یا حسین، یا الله، یا علی، حسین، حسین، یا الله، یا علی.

گلجام
دوفصلنامه علمی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۴۰
پاییز و زمستان ۱۴۰۰

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

تصویر ۲۰- قالی با شعار «خدا شاه میهن». بافت چهار محال و بختیاری. احتمالاً دهه‌ی ۱۳۲۰ ه.ش اندازه: ۴۵×۷۶ cm (URL9)

در خوانش این قالی باید به این موضوع توجه داشت که در نخستین سال‌های حکومت صفوی، کتیبه‌های حاوی نام پیامبر اسلام و چهارده‌معصوم مختص ظروف فلزی بود و در مهرهای قاجاری نیز نام‌ها در کنار تصاویر تمثیلی، ادعیه‌ی عربی یا خط‌نوشته‌های فارسی به نمایش درآمده است. (سانتو، ۱۳۹۴: ۱۲۴-۱۲۳) به نظر می‌آید این سنت خاص با ریشه‌ی صفوی در این قالی نیز اجرا شده است، این موضوع می‌تواند تأکیدی بر کارکرد مذهبی شاه به‌عنوان بزرگ‌ترین حاکم یک کشور- ملت شیعه باشد. از سویی دیگر، این قالی با تکرار نام‌های مقدس دین اسلام و مذهب شیعه، بیشتر به دعانویسی برای حفظ شاه از بلایا و حوادث شبیه است. شاهی که چند بار به او سوءقصد شد و در بحرانی‌ترین زمان قرن ۲۰ م به سلطنت رسید؛ زمانی که متفقین میهن را تسخیر کرده و برای خروج از ایران تعلل می‌کردند. به این موضوع نیز باید توجه داشت که پهلوی دوم در ادامه‌ی فعالیت‌های پهلوی اول در ایجاد زیرساخت‌های حمل و نقل، به گسترش راه آهن سراسری، ساخت جاده‌های جدید، خرید هواپیماها و مونتاژ آن‌ها و نیز ایجاد فرودگاه‌ها، دست یازید و باتوجه به این امکانات جدید و نیز انگاره‌های شخصی خود، بیشتر از هر پادشاه پیشین مسلمان در ایران از اماکن مقدس اسلام و مذهب شیعه دیدن کرد و به زیارت رفت و حج خود را نیز ادا کرد.

این شعار دارای پیش‌زمینه‌ای درآمیخته با آموزش‌وپرورش نوین است. می‌توان شعار مذکور را در برنامه‌ای مشاهده کرد که وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه‌ی دولت شاهنشاهی ایران به مدارس ابتدایی پسران و دختران ابلاغ کرده بود. در بند چهارم فصل آغازین این برنامه با عنوان «منظور از تربیت ابتدایی» از آموزگاران این مقطع تحصیلی خواسته شده است که اطفال به اخلاق نیک و صفات پسندیده آراسته شوند و دوستدار میهن و شاهنشاه باشند. (برنامه‌ی (پروگرام) تحصیلات مدارس ابتدایی پسران و دختران، بی‌تا: ۱). باتوجه به این‌که تا سال ۱۳۱۷ ه.ش وزارت فرهنگ به نام وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه بود و پس از آن‌که فرهنگستان ایران معادل فارسی فرهنگ را در مقابل کلمه‌ی معارف نهاد و به تصویب پهلوی اول رساند، نام این وزارتخانه تغییر کرد و پس از آن اولین وزیر فرهنگ در سال ۱۳۱۸ ه.ش معرفی شد (گاهنامه‌ی پنجاه سال شاهنشاهی پهلوی،۱۳۶۴، ج ۱: ۱۵۹). و (فرهنگستان ایران: واژه‌های نو، ۱۳۱۹: یادآوری و ۶۹). می‌توان دریافت که این شعار زمینه‌های آموزشی و پرورشی خود را پیش از به سلطنت رسیدن پهلوی دوم در مدارس ابتدایی آن زمان یافته است. همچنین این شعار در تشکیلات پیشاهنگی نیز کاربرد داشت. این سازمان که برگرفته از

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]

[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

تشکیلات مشابه بین‌المللی بود در زمان تصدی حکمت در وزارت معارف پهلوی اول، سامانی مناسب پیدا کرد (حکمت،۲۵۳۵: ۸۰-۷۹)؛ و پس از به رسمیت شناخته شدن آن در مجامع بین‌المللی در سال ۱۳۰۷ ه.ش بنا به دستور رضاشاه، تحت ریاست ولیعهد قرار گرفت (گاهنامه‌ی پنجاه سال شاهنشاهی پهلوی،۱۳۶۴، ج ۱: ۷۱). در نطقی از پری خانم حسام، افسر پیشاهنگی در کانون بانوان چرایی انتخاب شعار آماده‌باش برای تشکیلات پیشاهنگی این‌گونه وصف می‌شود: «آماده‌باش برای چه؟ برای تحمل هر نوع مشقتی که در خدمت به جامعه برای ما پیش بیاید. آماده‌ایم که با این علامت (سلام پیشاهنگی) به پیمان مقدس پیشاهنگی- که انجام وظیفه به خدا و شاه و وطن است- عمل نماییم» (خطابه‌های کانون بانوان در سال ۱۳۱۴، بی‌تا: ۲۷).

هم‌نشینی این شعار در صفحه‌ی اول نشریه‌ی میهن‌پرست با مطالبی در خصوص آذربایجان و وطن‌پرستی در این خطه و اشاره به مهر شاه در عروق آذربایجان و هم‌جواری این مطالب در ذکر سخنانی از امام اول شیعیان، می‌تواند به درهم‌آمیزی این مفاهیم در برخی از مطبوعات آن عصر اشاره داشته باشد (میهن‌پرست، ۲۳ خرداد ۱۳۳۳: ۱)، (تصویر ۲۱).

تصویر ۲۱- صفحه‌ی اول نشریه‌ی میهن‌پرست. با شعار «خدا شاه میهن». ۲۳ خردادماه ۱۳۳۳ (URL10)

از دیگر قالی‌هایی که می‌توان روی آن شعار خدا، شاه، میهن را مشاهده کرد؛ قالی است، بافت بلوچ که زوج سلطنتی را به تصویر کشیده است؛ شعار مذکور به رنگ آبی در مجاورت سر شخصیت‌ها مشاهده می‌شود. (تصویر ۲۲) پهلوی دوم سه بار ازدواج کرد و آخرین بار با فرح دیبا. بعضی از قالیبافان به بافت نقش چهره‌ی اعضای خاندان سلطنتی علاقه‌مند بودند. در این قالی‌هایی که به بازنمایی خانواده‌ی سلطنتی می‌پردازند، گاه آثار منحصربه‌فردی مشاهده می‌شود؛ زیرا برخی قالی‌بافان روستایی یا عشایری، خود را به بازنمایی جزئیات عکس‌های منبع الهامشان ملزم نمی‌دیدند و سلیقه و انتخاب خود را در بافت قالی‌ها وارد می‌کردند. از عناصر تصویری که این قالی را ویژه می‌کند، دست‌های زوج سلطنتی است که رنگ حنایی تندی دارد. از این‌رو می‌توان احتمال داد که این قالی به مناسبت ازدواج این زوج بافته شده باشد. به احتمال بسیار زیاد چنین رنگی را نمی‌توان در عکس‌های رسمی بر دست‌های عروس و داماد سلطنتی مشاهده کرد؛ اما به نظر می‌آید از دید بافنده‌ای پایبند به رسوم محلی، ازدواج بدون رعایت سنت حنا کردن دست‌ها پذیرفتنی نیست؛ ازاین‌رو بافنده ترجیح داده رنگ دست‌های زوج سلطنتی، نشانی از رعایت سنت مذکور را داشته باشد. نکته بعدی، لباس ملکه است که همان لباس سنتی سوزن‌دوزی شده بلوچ است. فرح پهلوی- با کمک طراحان لباس- از طرح‌های رایج در هنرهای سنتی ایران و اشکال متنوع لباس‌های اقوام ایرانی ازجمله پوشاک زنان بلوچ در آماده‌سازی لباس‌های خود بهره

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

می‌گرفت؛ اما پوشش زن در این قالی را نمی‌توان تن‌پوشی خاص دانست که براساس الگوهای جدید ملهم از نقوش سنتی دوخته شده باشد. از تصویر برمی‌آید که لباس ملکه همان پوشش سوزن‌دوزی معمولاً سرخ‌رنگ زن‌های بلوچ است که امروزه نیز استفاده از آن معمول است. (تصویر ۲۳).

تصویر ۲۲- قالی با شعار خدا، شاه، میهن. خانواده‌ی سلطنتی با دست‌های حنا شده. بافت بلوچ. احتمالاً ۱۳۴۰-۱۳۳۸ ه.ش
اندازه: ۶۵×۱۰۶ cm (URL11)

تصویر ۲۳- نمونه‌ای از لباس سوزندوزی بلوچ. (نگار زن،۱۳۵۲:۳۳)

به نظر می‌رسد بافنده در این‌جا نوعی این‌همانی را با شخصیت زن در قالی داشته و با انتخاب لباس زنان بلوچ نوعی پیوست فرهنگی ایجاد کرده است. چهره‌ی پهلوی دوم در این قالی جوان نشان داده شده و چهره‌ی زن کمی بزرگ‌تر و تا اندازه‌ای پیرتر است. از آنجا که بافنده تأکیدی برای نشان‌دادن جزئیات چهره‌ی زن نشان نداده است با قاطعیت نمی‌توان از هویت زن سخن گفت؛ زیرا امکان دارد با سن‌وسال‌دارتر جلوه‌کردن چهره‌ی زن، وی ملکه‌ی مادر، تاج الملوک، باشد. اما اگر حنای دست‌ها را نشانی بر ازدواج فرض کنیم، آنگاه زن یکی از ملکه‌های پهلوی دوم خواهد بود. نمودار دایره‌ای شماره‌ی ۲ گویای ارتباط شعار مذکور و نهادهای مرتبط است.

نمودار ۲- ملّی‌گرایی با تکرار شعار خدا، شاه، میهن

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

• ملّی‌گرایی با تکیه بر حافظت از ابنیه تاریخی، معرفی مفاخر ملی، ساخت تندیس‌ها و بناهای آرامگاهی جهت ایشان

در پاییز ۱۳۰۱ ه.ش/ ۱۹۲۲ م، گروهی از رجال دانشور و علاقه‌مند به آثار تاریخی و افتخارات پیشین ایران، گرد هم آمدند. این رجال، برای نگهداری و تعمیر ابنیه‌ی تاریخی و به پاس حرمت یادگارها و مفاخر فرهنگی و هنری قدیم ایران، جمعیتی به نام انجمن آثار ملی تشکیل دادند. در سال ۱۳۰۴ ه.ش ریاست عالیه‌ی انجمن به سردار سپه واگذار شد (بحرالعلومی،۲۵۳۵:۳). به مناسبت نزدیک‌شدن هزارمین سال ولادت فردوسی، نخستین اقدامی که انجمن بدان مبادرت کرد، ساختن آرامگاه فردوسی بود (صدیق:۲۵۳۶، ج ۴:۱۹۶). این انجمن جشن هزاره فردوسی را هم برگزار کرد.

با حضور رئیس‌الوزاری وقت و با نطق کفیل وزارت معارف، کنگره‌ی جهانی هزاره‌ی فردوسی در تهران، در تاریخ ۱۲ مهرماه ۱۳۱۳ ه.ش افتتاح شد. در این کنگره خاورشناسان و دانشمندان ایران‌شناسی حضور داشتند که از شوروی، ژاپن، فرانسه، انگلستان، آلمان، دانمارک، مصر و هند به ایران دعوت شده بودند. هیئت‌رئیسه‌ی کنگره عبارت بودند از: حاج محتشم‌السلطنه اسفندیاری؛ رئیس، پرفسور کریستین سن[۹] دانمارکی و پرفسور زاره[۱۰] آلمانی؛ نواب رئیس، پرفسور ماسه[۱۱] فرانسوی و دکتر عبدالوهاب عزام مصری؛ منشیان هیئت رئیسه. پهلوی اول در ۲۰ مهرماه از آرامگاه فردوسی در توس بازدید کرد و اجازه افتتاح آن را داد. (گاهنامه‌ی پنجاه سال شاهنشاهی پهلوی، ج ۱: ۱۲۲). قالی با نقش شاعر ملّی‌گرای ایران، فردوسی، در ترنج میانی قالی، نمایانگر اهمیت این شاعر در گفتمان ملّی‌گرایی رایج پهلوی اول است (تصویر ۲۴). این انجمن پس از جشن هزاره‌ی فردوسی که مقارن با پایان یافتن ساختمان آرامگاه فردوسی بود تا سال ۱۳۲۳ ه.ش فعالیتی نداشت. (صدیق:۲۵۳۶، ج ۴:۲۰۲) و (بحرالعلومی،۲۵۳۵:۶۳).

تصویر ۲۴- قالی با نقش حکیم ابوالقاسم فردوسی در ترنج میانی. احتمالاً ۱۳۱۹ ه.ش. اندازه: ۱۳۶ cm ×۸۶ (URL12)

برگزاری هزاره‌ی ابن‌سینا، ساخت آرامگاه جدید و ساخت تندیس وی، جزو اولین اقدام‌های انجمن مذکور پس از بازگشایی دوباره به شمار می‌رود (بحرالعلومی،۲۵۳۵:۸۳). این تأثیرها را می‌توان روی برخی از قالی‌های

گلجام
دوفصلنامه علمی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۴۰
پاییز و زمستان ۱۴۰۰

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

تصویری مراکز مهم قالی‌بافی ایران در دوره‌ی مطرح مشاهده کرد. تعدد قالی‌هایی که نمایانگر نماد آرامگاه جدید ابن‌سینا است؛ نشان از تأثیر این موضوع بر قالی‌های تصویری دارد. (تصویر ۲۵). از دیگر اقدام‌هایی که برای شناخت بوعلی سینا انجام شد، می‌توان اقدام‌های زیر را هم ذکر کرد.

۱- در ۹ آذرماه ۱۳۳۰ ه.ش با تصویب بودجه‌ی سال جاری مجلس شورای ملی به وزارت دارایی اجازه داده شد که مبلغ پانصدهزار ریال از محل درآمدهای عمومی کشور را برای چاپ کتاب‌ها و رساله‌های ابوعلی سینا به کارپردازی مجلس پرداخت کند. (گاهنامه‌ی پنجاه سال شاهنشاهی پهلوی،۱۳۶۴، ج ۲: ۵۶۹-۵۶۸).

۲- در ۲۳ مهرماه ۱۳۳۱ ه.ش نیز به منظور تجلیل از مقام شامخ شیخ‌الرئیس بوعلی سینا مراسمی در تهران و شهرستان‌ها به مدت یک هفته آغاز شد و هم‌زمان کنگره‌ی پزشکی رامسر گشایش یافت (همان:۵۹۷). این موضوع آخر؛ یعنی گشایش کنگره‌ی پزشکی رامسر هم‌زمان با هفته‌ی تجلیل از ابوعلی سینا در کنار عواملی دیگر می‌تواند توجیه‌کننده‌ی حضور ابوعلی سینا در قالی‌های تصویری، بیشتر در سِمت پزشک و درمان‌گر و نه وزیر یا فیلسوف ایرانی باشد (تصویر ۲۶).

تصویر ۲۵- قالی با نقش آرامگاه بوعلی‌سینا و کتیبه‌ای با حروف انگلیسی که برگردان بوعلی‌سینا است، بافت کاشان. ۱۹۵۰ م/۱۳۲۹ ه.ش. اندازه: ۶۰×۸۳ سانتیمتر (URL13)

تصویر ۲۶- قالی با نقش بوعلی‌سینا در حال گرفتن نبض کودک بیمار با کتیبه شیخ الرئیس بوعلی‌سینا. بافت اصفهان.۱۹۶۰ م/۱۳۳۹ ه.ش.اندازه: ۷۸×۱۱۱ سانتیمتر. (URL14)

تأثیر فعالیت‌های انجمن مذکور را در نقوش و موضوع قالی‌های تصویری می‌توان از چند منظر درخور توجه دانست. ابتدا این‌که طراحی و ساخت تندیس‌هایی از بزرگان علم و ادب و هنر که پیش از آن پرتره‌ای از آن‌ها در دست نبوده است، امکان استفاده از این طراحی‌های رسمی را در نمایش چهره‌های افراد مذکور بر قالی‌ها، فراهم می‌کرد. این ترسیم‌ها سنخ و نمونه‌ی خاص شمایلی را برای شخصیت‌های مختلف ایجاد می‌نمود. چنان‌که در قالی‌هایی که نقش ابن‌سینا را دارد، چهره‌ی ابوعلی سینا با نوع خاصی از بستن دستار و آرایش چهره دیده می‌شود. این نوع خاص بازنمایی، از تصویر ابوعلی سینا به قلم ابوالحسن صدیق متأثر است که به تصویب انجمن آثار ملی رسیده است (تصاویر ۲۷ و ۲۸) و (تصاویر ۲۹ و ۳۰).

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]

[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

۳- این انجمن در ساخت بنای آرامگاه مشاهیر ایران نیز فعالیت می‌کرد و پس از برگزاری هزاره‌ی ابن‌سینا، اقدام‌های این انجمن برای ساخت آرامگاه بوعلی سینا و دیگر شخصیت‌های نامی ایران ازجمله سعدی، نادرشاه، خیام، شیخ عطار، کمال‌الملک، صائب، بابا طاهر و... ادامه داشت. در قالی‌هایی که به مشاهیر ایران اشاره دارد، چهره‌ی آن‌ها یا نشانی از آرامگاه تجدید بناشده ایشان روی قالی‌های تصویری آن عصر دیده می‌شود. در کنار آن تعمیر و نگاهداشت بناهای تاریخی به اماکن مقدس مذهبی مورد توجه عموم هم رسیدگی شد و این انجمن کتاب‌هایی را چاپ کرد که بر حجم تبلیغات موجود در خصوص فعالیت‌هایش افزود. ارزش و اهمیت آرامگاه در گستره‌ی فرهنگ ایرانی، همراه با چاپ پوسترهای تبلیغاتی از ایران و جهان که شهرها را با تصاویری از نقاط تاریخی آن معرفی می‌کرد به بافت قالی‌هایی انجامید که در آن‌ها بناهای آرامگاهی یا تاریخی به چشم می‌آید. در اینجا بناهای آرامگاهی علاوه بر نماد معرفی یک شهر یا منطقه‌ی خاص، نوعی نشانه نمادین نیز از تاریخی پر افتخار برای ملت ایران تلقی می‌شود.

تصویر ۲۷- تصویر ابوعلی سینا به تصویب انجمن آثار ملی. اثر ابوالحسن صدیقی. (حکمت،۲:۱۳۳۰).

تصویر ۲۸- قالی با نیمرخ ابوعلی سینا. بافت تبریز. ۱۳۴۱ ه.ش. اندازه: ۴۳ cm ×۳۵، (URL15)

تصویر ۲۹- تصویر ابن‌سینا از انجمن آثار ملی ایران. ۱۳۵۲ ه.ش. (ابن سینا، ۱۳۵۲: ۱۷).

تصویر ۳۰- تصویری ابوعلی سینا با کتابی در دست (احتمالاً قانون). بافت تبریز. با امضاء قنبرپور. ۱۳۵۴ ه.ش. اندازه: ۵۵ cm ×۷۳. (URL16)

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

از فعالیت‌های خاص دیگری که به نظر می‌آید قالی‌های تصویری را تحت‌تأثیر خود قرار داده است، اقدام مؤسسه‌ی جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب برای چاپ نقشه‌های گردشگری استان‌های ایران و فرمانداری‌های کل و برگزاری نمایشگاه‌های بین‌المللی جغرافیا- با همکاری دانشگاه ملی- با شرکت بزرگ‌ترین سازمان‌های جغرافیایی جهان در ایران بود (سحاب،۱۳۵۰: پیشگفتار). به تعبیر دیگر این بناهای آرامگاهی و سایر بناهایی که این انجمن و دیگر دستگاه‌های اداری در نگاهداری آن می‌کوشیدند در کنار نمادهای جدید که بر اثر گسترش شهرها پدید می‌آمد در نظام نشانه‌شناسی تصویر، در نقشه‌های موضوعی، نقش مجاز جزء به کل را یافتند. ازجمله‌ی این قالی‌ها، قالی با تصویر نقشه‌ی ایران، بافت کاشمر است. در این قالی بناهایی که انجمن به ساخت یا تعمیر آن مبادرت کرده است در کنار بنای مدرن ملهم از معماری گذشته‌ی ایران به نام شهیاد آریامهر یا میدان آزادی کنونی دیده می‌شود (تصویر ۳۱). نمودار شماره‌ی ۳ معرف ارتباط عناصر مرتبط با محوریت ملّی‌گرایی - با توجه به معرفی مفاخر ملی- است که در فوق به آن اشاره شد.

تصویر ۳۱- قالی با طرح نقشه‌ی ایران و بناهای تاریخی کاشمر. بافت کاشمر. احتمالاً نیمه‌ی اول دهه‌ی ۱۳۵۰ ه.ش. اندازه: ۲۰۰ cm ×۱۳۰، (URL 17)

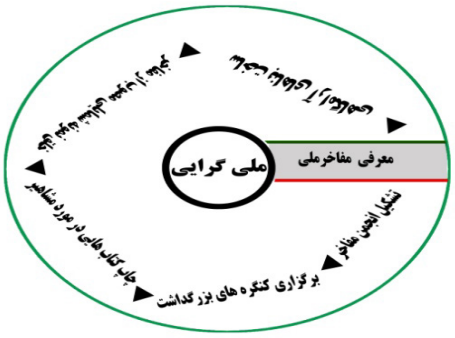

نمودار ۳- ملّی‌گرایی با تکیه بر معرفی مفاخر ملی

نتیجه‌گیری

مشخص شد مفهوم ملی‌گرایی در قالی‌های تصویری عصر پهلوی، وابسته به وجوه متنوعی است که باید در شناخت مشخصه‌های این مفهوم در پیکره‌ی مطالعاتی، عناصر جغرافیایی، باستان‌شناسی و پیشینه‌ی بهداشت و درمان را مدنظر داشت همچنین به وجوه شعاری، انشایی، نمایشی و شعری دقت کرد و در نهایت، گرایش به وجهه‌ی علمی- ادبی، یادمانی و نمادین را در عناصر تصویری آن‌ها جست. این وجوه و عناصر، گاهی درهم می‌آمیزد و گاهی مستقل عرضه می‌شود. از سویی دیگر، مشخص می‌شود که برخی از وجوه ترکیبی این عناصر در قالی‌ها، نوعی ملّی‌گرایی وابسته به سلطنت را ترویج می‌کند که می‌توان آن را «ملّی‌گرایی پادشاهانه» نام نهاد. این نوع از ملّی‌گرایی، باتوجه به تلفیق عناصر تصویری و کتیبه‌ای بین مقام سلطنت یا خانواده‌ی سلطنتی و بقای آن و سعادت میهن، پیوندی ناگسستنی قائل است و پادشاه را در نقش منجی معرفی می‌کند که از تأیید آسمانی و پادشاهان

گلجام
دوفصلنامه علمی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۴۰
پاییز و زمستان ۱۴۰۰

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

قدرتمند پیشین نیز بهره‌مند است و می‌تواند به مام وطن یاری رساند. در قالی‌های تصویری دیگر، مفهوم ملّی‌گرایی مشروعیت خود را از گذشته‌ی علمی و ادبی می‌یابد که می‌تواند به درکی از پیشینه‌ی اختراعات علمی یا پیشینه‌ی شعر و نثر فارسی بیانجامد؛ به نحوی که به بازسازی هویت ایرانی منجر شود و موجب نوعی از خودباوری و انباشت پیشینه‌ای از افتخار شود. افتخاری که می‌توان آن را با نگارش کتیبه‌ی معرفی یادمان به حروف انگلیسی، جلوه‌ای جهانی نیز بخشید. همچنین مشخص شد نشان شیر و خورشید بر قالی‌ها، دارای دو کارکرد هویتی و دولتی- ملتی است. از سوی دیگر، خوانش هم‌زمان قالی‌ها با برخی از تحولات عصر پهلوی نشان داد که می‌توان قالی‌ها را به منزله‌ی متونی دانست که عناصر تصویری موجود در آن‌ها، با ایجاد نهادهای نوین آموزشی و فرهنگی و برخی از وقایع تاریخی ایران مطابقت دارد و می‌توان ارتباطی مستقیم را بین قالی‌هایی با مضامین تصویری و کتیبه‌ای ملّی‌گرایانه با تحولات عصر پهلوی به‌صورت هم‌زمانی و با تحولات قاجار به‌نحو درزمانی قائل شد.

پی‌نوشت‌ها

۱- تناولی قالیچه‌های تصویری را از منظر مضمون تصاویر و بافندگان آن‌ها به چند شاخه ذیل تفکیک می‌کند

۱- قالی‌هایی که تصاویر پادشاهان در آن‌ها نقش شده است. ۲- قالی‌هایی که مضمون داستانی دارند و از داستان‌های حماسی تا عاشقانه‌ی ادبیات کلاسیک ایران را دربرمی‌گیرند. ۳- قالی‌هایی با تصاویری از موضوعات مذهبی و داستان‌های قرآنی که تعدادشان در برابر قالی‌های تصویری دیگر اندک است. ۴- قالی‌هایی که تصاویر آن‌ها مربوط به دراویش و صوفیگری است. ۵- قالی‌های تصویری مربوط به ارامنه. ۶- قالی‌های تصویری که ایلات و عشایر آن‌ها را نقش کرده‌اند. ۷- قالی‌هایی که نقش زنان زیبا را بر خود دارند ۸- قالی‌هایی که نقوش جانوران را دارند. (تناولی،۱۳۶۸: ۱۱۳-۲۱).

2- Nationalisme

.3- Josafat Barbaro

4.- Endemic

5-diagnose

۶- این سازمان در دی‌ماه سال ۱۳۱۷ با دستور رضاشاه و با تصویب مجلس شورای ملی تأسیس شد. به منظور افزایش سطح دانش عمومی و چنان‌که در ماده‌ی ۱ اساسنامه‌ی سازمان پرورش افکار ذکر شده است، به منظور پرورش و راهنمایی افکار عمومی ایجاد این سازمان به تقلید از ماشین تبلیغاتی ایتالیای فاشیست وآلمان نازی صورت گرفت. (همان:۱۵۲)، (مجموعه‌ی آیین‌نامه‌های سازمان پرورش افکار،۱۳۱۸: ۱)، (آبراهامیان،۱۳۹۷: ۱۷۸).

7- Charles Oberling

۸- در منبع؛ یعنی مجله‌ی بررسی‌های تاریخی، عبارت «سبز شیر و خورشید» ذکر شده است که احتمالاً اشتباه خوانده و حروف‌چینی شده و «زرد شیر و خورشید» درست است.

Arthur Emanuel Christensen -9

10- Friedrich Sarre

11- Henri Massé

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

فهرست منابع

– اسلامی، عمادالدین. (۱۳۴۱). جمعیت شیر و خورشید سرخ *ایران: هیئت کمک به آسیب‌دیدگان و عمران و آبادی لار و جنوب*. شیراز. انتشارات و تبلیغات هیئت کمک به آسیب‌دیدگان و عمران و آبادی لار و جنوب.

– آبراهامیان، یرواند. (۱۳۹۷). *ایران بین دو انقلاب* (ترجمه‌ی احمد گلمحمدی و محمدابراهیم فتاحی). تهران: نشر نی.

– آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۹۸). *مشروطه‌ی ایرانی*. تهران: نشر اختران.

– آشوری، داریوش. (۱۳۸۹). *دانشنامه‌ی سیاسی: فرهنگ اصطلاحات و مکتب‌های سیاسی*. تهران: انتشارات مروارید. (۳۲۰–۳۱۹)

– آوری، پیتر. (۱۳۷۱). تاریخ معاصر ایران از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا اصلاحات ارضی (ترجمه‌ی محمد رفیعی مهرآبادی). (جلد سوم). تهران: انتشارات عطایی.

– _____. (۱۳۵۲). ابن سینا: از مجموعه کتاب‌های خواندنی برای دانش‌آموزان. تهران: دفتر برنامه‌ریزی آموزش ابتدایی وزارت آموزش وپرورش.

– بحرالعلومی، حسین. (۲۵۳۵). *کارنامه‌ی انجمن آثار ملی از آغاز تا ۲۵۳۵ شاهنشاهی، ۱۳۵۵–۱۳۰۱ خورشیدی*. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.

– بارنت، سیلوان. (۱۳۹۵). *راهنمای تحقیق و نگارش در هنر* (ترجمه‌ی بتی آواکیان). تهران: انتشارات سمت.

– براون، ادوارد و محمدعلی تربیت. (۱۳۴۱). تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره‌ی مشروطیت (ترجمه‌ی رضا صالح‌زاده). (جلد سوم). تهران: کانون معرفت.

– _____. (بیتا). برنامه‌ی (پروگرام) *تحصیلات دبستان‌های (مدارس ابتدایی) پسران و دختران*. تهران: وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه.

– توکلی طرقی، محمد. (۱۳۹۵ ش/۲۰۱۶ م). *تجدد بومی و بازاندیشی تاریخ*. ویراست دوم. تورنتو: نشر کتاب ایران نامگ.

– جنسن، چارلز. (۱۳۹۵). *تجزیه و تحلیل آثار تجسمی* (ترجمه‌ی بتی آواکیان). تهران: انتشارات سمت.

– حکمت، علی اصغر. (۲۵۳۵). *سی خاطره از عصر فرخنده‌ی پهلوی: به یادگار پنجاهمین سال شاهنشاهی دودمان پهلوی*. تهران: سازمان انتشارات وحید.

– _____. (۱۳۱۹). سازمان پرورش افکار: مجموعه سخنرانی‌ها و آهنگ‌های موسیقی و نمایشنامه‌ها و سرودهای پرورش افکار که از آبان ۱۳۱۸ تا خرداد ۱۳۱۹ در دبیرستان درالفنون ایراد شده است. مجموعه‌ی چهارم. تهران: انتشارات دبیرخانه‌ی سازمان پرورش افکار.

– _____. (بی‌تا). خطابه‌های کانون بانوان (۱۳۱۴). شماره‌ی اول. تهران: انتشارات کانون بانوان.

– سانتو، ایوان. (۱۳۹۴). *هنر و جادو در هنر ایران عصر قاجار در مجموعه‌های مجارستان (۱۳۴۳ –۱۲۱۰ ق)*. ویراستاران: ایوان سانتو و بلا کلنیی. ترجمه‌ی طاهر رضازاده. تهران: مؤسسه‌ی تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری متن. (۱۲۷–۱۲۳).

– سحاب، عباس. (۱۳۵۰). *اطلس نوین جهان در عصر فضا: طبیعی– سیاسی– اقتصادی*. تهران: مؤسسه‌ی جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب.

– سرمدی، عباس. (۱۳۸۲). *بدایع نگار فرش ایران: رسام عرب‌زاده*. تهران: انتشارات یساولی.

– سیدی، مهدی. (۱۳۴۷). *راهنمای کبریت ایران*. تهران: چاپ میهن.

– سیف، هادی. (۱۳۹۷). *نقاشی قالی: جمشیدخان امینی قالی‌باف مکتب کمال‌الملک*. (ترجمه‌ی تارا سیدآقازاده) ،.تهران: انتشارات سازمان زیباسازی شهر تهران.

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

– شاهید، جعفر. (۱۳۳۲). دودمان پهلوی. تهران: مؤلف.
– شلایچر، چالرز. پی. (۱۳۹۲). ملیگرایی در فرهنگ علوم اجتماعی. ویراستاران: جولیوس گولد و ویلیام ل. کولب. (ترجمه‌ی محمدجواد میرفخرایی). ویراستار فارسی: محمدجواد زاهدی. تهران: انتشارات مازیار. (۸۰۶–۸۰۵).
– شهیدی، یحیی. (۱۳۵۰). نشان‌های دوره‌ی قاجار. مجله‌ی بررسی‌های تاریخی. ۳۴، (۲۴۰–۱۸۳).
– صانع، منصور. (۱۳۶۹). پیدایش عکاسی در شیراز. تهران: انتشارات سروش.
– _____. (۱۳۸۰). به یاد شیراز: عکس‌های شیراز قدیم. تهران: انتشارات صانع.
صدیق، عیسی. (۲۵۳۶). یادگار عمر خاطراتی از سرگذشت دکتر عیسی صدیق. (جلد چهارم). تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و هنر.
– _____. (۱۳۱۹). فرهنگستان ایران: واژه‌های نو که تا پایان ۱۳۱۸ در فرهنگستان ایران پذیرفته شده است. تهران: انتشارات دبیرخانه فرهنگستان.
– فلور، ویلم. (۱۳۹۳). بیمارستانهای ایران در زمان صفوی و قاجار. ترجمه‌ی ایرج نبی‌پور. بوشهر: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی بوشهر.
– قاجار، محمودمیرزا. (۲۰۲۰). ضیاءالمحمود. به کوشش شهرام کیانی. لاهه: انتشارات ایران آکادمیا.
– کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی. (۲۵۳۵). آثاری از هنرمندان ایرانی مربوط به شاهنشاهی پهلوی. مجله بررسی‌های تاریخی. شماره‌ی مخصوص.۶۷ (۳۸۲–۳۴۳).
– گابریل، آلفونس. (۱۳۴۸). تحقیقات جغرافیایی راجع به ایران، ترجمه فتحعلی خواجه نوری. هومان خواجه نوری (مصحح) تهران: انتشارات ابن‌سینا.
– گلنر، ارنست. (۱۳۹۲). ملّی‌گرایی در فرهنگ علوم اجتماعی قرن بیستم. ویراستاران: ویلیام آوتویت و تام باتامور. تهران: نشر نی.
– گاهنامه‌ی پنجاه سال شاهنشاهی پهلوی. (۱۳۶۴). سرپرست هیئت تحریریه: محمود رجاء. پاریس: سازمان چاپ و انتشارات سهیل.
- _____. (۱۴۰۰). متمم قانون اساسی مشروطه: اسناد حقوقی ۱. سند نامه، شماره ۱۰. تهران: آرشیو ملی ایران، معاونت اسناد، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
– مریدی، محمدرضا. (۱۳۹۷). *گفتمان‌های فرهنگی و جریان‌های هنری ایران: کندوکاوی در جامعه‌شناسی نقاشی ایران معاصر*. تهران: انتشارات دانشگاه هنر و انتشارات کتاب آبان.
- _____. (۱۳۳۳) *میهن‌پرست: نشریه‌ی جمعیت میهن‌پرستان رضائیه*. رضائیه: شیر و خورشید رضائیه. شماره‌ی ۱۱.
– _____. (۱۳۵۲) *نگار زن: تاریخ مصور لباس زن در ایران*. تهران: انتشارات انجمن بین المللی زنان در ایران.
– نخست وزیری. (۱۳۱۸). مجموعه‌ی آیین‌نامه‌های سازمان پرورش افکار که از ۱۲ دی‌ماه ۱۳۱۷ تا ۶ خرداد ۱۳۱۸ به تصویب رسیده و مجموعه‌ی نخستین سخنرانی‌های پرورش افکار که از ۱۳ بهمن ۱۳۱۷ تا ۳ خرداد ۱۳۱۸ در تالار دبیرستان دارالفنون ایراد شده است. تهران: انتشارات دبیرخانه‌ی سازمان پرورش افکار.
- نوبخت، دانش. (۱۳۴۶). *عصر پهلوی رضا شاه کبیر پهلوی اول*. تهران: انتشارات وزارت اطلاعات.
– هاشمیان، احمد (ایرج). (۱۳۷۹). *تحولات فرهنگی ایران در دوره‌ی قاجاریه و مدرسه دارالفنون*. تهران: مؤسسه‌ی جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب.
- Ansari, A. M. (2012). The politics of nationalism in modern Iran. *Cambridge University Press*, . 40.

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]

- Steele, R. (2020). *The Shah's Imperial Celebrations of 1971: Nationalism, Culture and Politics in Late Pahlavi Iran.* IB Tauris.
- Tanavoli, P. (1994). *Kings, Heroes, and Lovers: Pictorial Rugs from the Tribes and Villages of Iran.* Interlink Publishing Group Incorporated.
- Vejdani, F. (2014). *Making history in Iran: Education, nationalism, and print culture.* Stanford University Press.
- Yaghoubian, D. N. (2014). *Ethnicity, identity, and the development of nationalism in Iran.* Syracuse University Press.

URLS

-URL1https:galerieshabab.com/rugs/vintage-persian-mashad-pictorial-rug-22901?from=s&rp=20(access date:2020/02/19)
- URL2: https://www.pinterest.com/pin/366973069643218682(access date:2020/07/12)
- URL3: https://safari-rugs.com/products/51449-sarouk-persian-rug(access date:2020/09/24)
-URL4:https://galerieshabab.com/rugs/vintage-persian-hamadan-pictorial-rug-11843?from=s&rp=5(access date:2020/07/12)
- URL5: https://galerieshabab.com/rugs/vintage-persian-tabriz-pictoral-rug-24029?frm=s&rp=14(access date:2020/06/29)
- URL6: https://galerieshabab.com/rugs/24189?from=s&rp=4(access date:2020/07/12)
-URL7:https://galerieshabab.com/rugs/vintage-shiraz-pictoral-rug-13302?frm=s&rp=12(access date:2020/01/20)
-URL8:https://galerieshabab.com/rugs/vintage-turkish-anatolian-pictorial-runner-20355a?-frm=s&rp=1(access date:2020/07/12)
-URL9:https://galerieshabab.com/rugs/vintage-persian-mahal-rug-25165?from=s&rp=58(access date:2020/07/12)
- URL10: https://sana.nlai.ir/handle/123456789/24765?show=full(access date:2020/01/19)
- URL11: https://safari-rugs.com/products/51453-balouch-persian-rug(access date:2020/02/16)
-URL12:https://galerieshabab.com/rugs/vintage-persian-tabriz-pictorial-rug-23097?from=s&rp=15(access date:2020/09/26)
-URL13:https://galerieshabab.com/rugs/vintage-persian-kashan-pictorial--rug-20578?frm=s&rp=13(access date:2020/07/06)
-URL14:https://galerieshabab.com/rugs/vintage-persian-isfahan-pictorial-rug-25216?from=s&rp=7(access date:2020/12/08)
-URL15:https://galerieshabab.com/rugs/vintage-persian-tabriz-pictorial-rug-22488?from=s&rp=3(access date:2020/02/13)
-URL16:https://galerieshabab.com/rugs/vintage-persian-tabriz-pictorial-rug-23366?from=s&rp=20(access date:2020/06/15)
- URL17://www.little-persia.com/rugs-carpets/search/?keywords=pictorial(access date:2020/12/12

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-26]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1400.17.40.3.7]